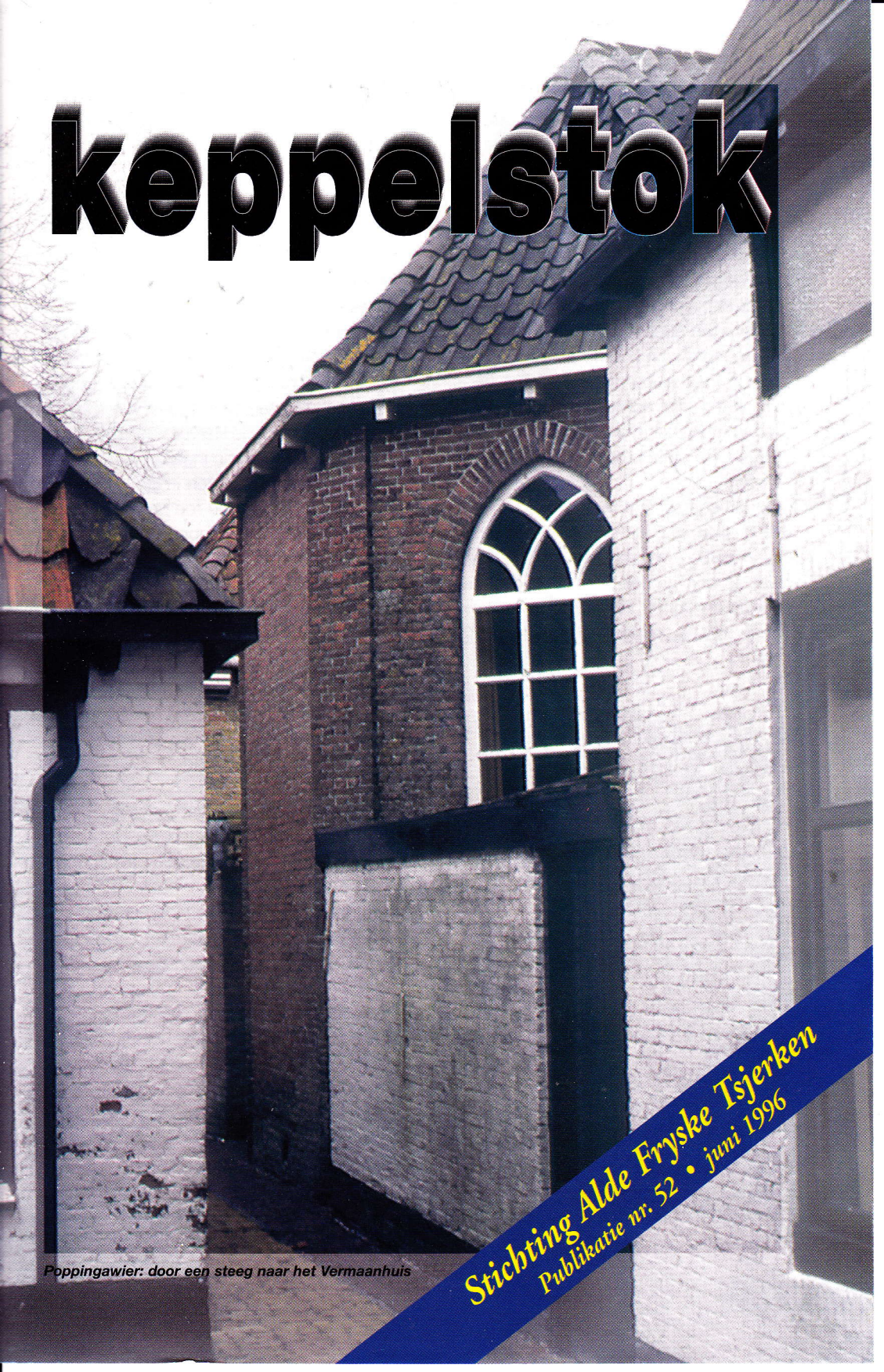

keppelstok

Poppingawier: door een steeg naar het Vermaanhuis

Stichting Alde Fryske Tsjerken
Publikatie nr. 52 • juni 1996

V A N D E R E D A K T I E

Aan deze Keppelstok, gevat in een nieuwe ringband, heeft Prof. dr. Jan T. Nielsen het leeuwenandeel.

Friesland, ooit de bakermat van de reformatorische stroming der Mennonieten, laat de geboorte van Menno Simons in Witmarsum in 1496 niet ongevierd voorbijgaan.

Wij willen niet achterblijven. Het schrijven van een exposé over Doopsgezinde Vermaningen in Friesland was wel een monnikenwerk!

De Broederschap, met de onderliggende verschillen uit het verleden, berust niet zo zeer op een dogmatische geloofsbasis als wel op een gemeenschappelijke gedachte en kenmerkende levensstijl. Is in de kerkbouw iets van die trekken herkenbaar? Het

artikel en de daarbij gezochte illustraties pogen iets te verwoorden zonder het laatste woord hierover te zeggen. Het onderzoek is tot een bezoek geworden.

Om bepaalde redenen werd in ons orgaan tot nog toe over deze kerken weinig geschreven. Onze zorg en aandacht gingen allereerst uit naar de meestal veel oudere monumenten van de Hervormde Kerk. Deze 'achterstand' wordt nu ingelopen.

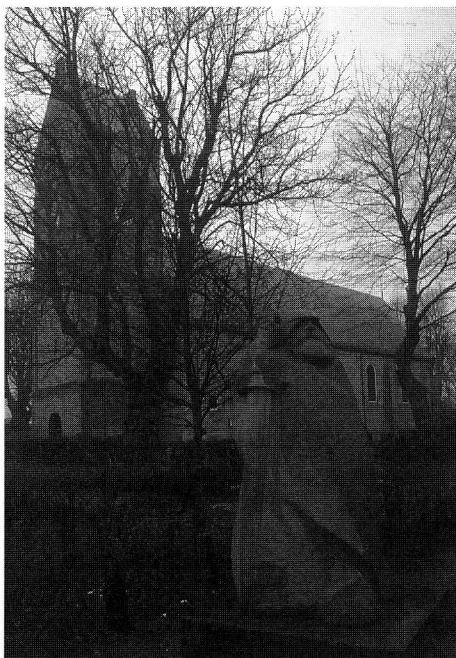
Monumentenzorg zal zich in de nabije toekomst meer dan tot nu toe met de jongere monumenten bezig houden, dus ook met de Doopsgezinde.

Onze Redactie onderging een wijziging. Mevrouw Herma M. van den Berg, vanaf het begin betrokken bij de Stichting, stond haar plaats af, gelukkig niet haar schrijven. Als haar opvolgster mochten we Mevrouw Saskia Bottinga begroeten, ook al geen onbekende in monumentenland.

Een nieuwkomer is ook het kerkje van Olterterp in de gemeente Opsterland. Het aantal kerken in bezit van de Stichting kwam hiermee op een en dertig.

Niet alleen aan een rijk verleden ontleent het kerkje grote charme, maar niet minder aan de sfeervolle en schilderachtige omgeving.

De overweldigende belangstelling voor de studiedag in Kimsword over het Friese kerkinterieur heeft de organisatoren blij verrast en nodigt uit tot herhaling. Voor Regnerus Steensma en zijn medewerkers een 'boppeslach'. En voor de Stichting een aanmoediging tot slagvaardig beleid.

▲ *Kimsword: slagvaardig voor de kerk*

Tweede Paasdag 1996

Friese Vermaningen achteraf

In veel Friese steden en dorpen staan Doopsgezinde kerken. Meestal van eenvoudige, onopvallende signatuur. Zij zijn de plaatsen waar van oudsher Doopsgezinden samenkomen - een geloofsgroepering die als tak van de Reformatie sinds het begin van de 16e eeuw met name in Noord- en Zuid-Holland en Overijssel veel aanhang heeft verkregen. De oorsprong van de Doopsgezinden ligt niet in Nederland maar in Zwitserland (Zürich). Via Emden in Oost-Friesland kwamen in het begin van de 16e eeuw predikers naar Groningen en Friesland. Zij vonden voor hun prediking een welwillend oor en hun aanhang groeide. Daar de Rooms-Katholieke kerk hen als kettters beschouwde en de Spaanse overheid als staatsgevaarlijk, werden scherpe maatregelen (verbanning, geseling, verdrinking, brandstapel) tegen hen uitgevoerd. Menno Simons wiens 500e geboortejaar te Witmarsum in 1996 wordt gevierd, heeft op een kritiek ogenblik in woord en geschrift een koers gewezen waardoor de Doopsgezinden hebben kunnen overleven. Naar hem worden zij over de gehele wereld Menno-nieten genoemd - in Friesland Men(n)isten. Bij een volkstelling in 1586 in Friesland gaf een kwart van de bevolking op Doopsgezind te zijn. De vervolgingen om der wille van hun geloof hadden zij overleefd. De laatste martelaar Reytses Aysesz was op 23 april 1574 te Leeuwarden ter dood gebracht.

Tijd van vervolging (16e eeuw)

Om een beter zicht te krijgen op de situatie in Friesland in de 16e eeuw is het nodig een kleine schets te leveren van het toenmalige politieke klimaat en het toenmalige godsdienstige leven.

Friesland maakte sinds 1524 deel uit van de Bourgondisch-Habsburgse (lees: Spaanse) monarchie. Karel V regeerde en had in Friesland George Schenck van Toutenburg als stadhouder aangesteld. Met kracht handhaafde hij het gezag van de keizer.

In het toenmalige maatschappelijk bestel was de Rooms-Katholieke kerk de enige kerk: zij bepaalde wat en hoe er geloofd moest worden. De kinderdoop was het

vanzelfsprekende toegangsbewijs tot deze éne kerk en iedereen werd dus ook als kind gedoopt. Het was deze kerk die het leven van al haar leden bepaalde en omsloot. Dat betekende ook dat alleen in dit geloof de toegang tot de hemelse zaligheid na de dood kon worden gegarandeerd. Kerk en staat hadden een innige verbondenheid aangegaan, want de overheid bewaakte deze wijze van geloven (én leven!) met strenge middelen: een andere wijze van dopen, n.l. op grond van een eigen geloofsovertuiging - een wederdooop na de reeds ontvangen kinderdoop - werd door de kerk als ketterij beschouwd en door de overheid streng bestraft in opdracht van die kerk.

De Wederdopers of Anabaptisten zijn fel vervolgd. Vooral in de Zuidelijke Nederlanden (België) vielen veel slachtoffers. De vervolging was juist daar zo intensief omdat in Brussel en Mechelen de zetel van het Spaanse gezag was gevestigd.

Omstreeks 1530 moet er een groep vreedzame Melchiorieten te Leeuwarden zijn geweest. Zij waren gewonnen voor de denkbeelden van Melchior Hoffman, die zich in Straatsburg bij de Wederdopers had aangesloten en in Emden een Doperse gemeente had gesticht. Toen hij van Emden uit te Leeuwarden preekte, kreeg hij zoveel aanhang dat zich een gemeente ging vormen.

Eén van de kenmerken van zijn prediking is geweest dat het 1000-jarig Rijk (uit het Bijbelboek Openbaringen 20:1-6) spoedig zou aanbreken. Deze opvatting kwam in die tijd veelvuldig voor. Het jaar 1000 en het jaar 1500 golden toen als een keerpunt in de tijd, zoals het jaar 2000 in sommige kringen nú als een keerpunt wordt gezien. Rampen die ook Friesland in de jaren vóór 1500 troffen als overstromingen, misoogsten, hongersnoden en plunderingen van vijandelijke soldaten werden geïnterpreteerd als evenzovele tekenen van een nabije ondergang van de wereld. De prediking van Melchior Hoffman speelde op deze verwachting in. Daarnaast predikte hij een persoonlijk toebehoren aan Jezus Christus, een streng zedelijk leven en een christendom van de

▲ 1) afgelegen schuilplaats (onder Witmarsum)

▲ 2) afzijdige schuilkerk (Workum)

▲ 3) *sobere schuurkerk (Baard)*

▲ 4) *monumentale Vermaning (Akkrum)*

▲ 5) *bijna een poort (IJlst)*

daad. Het zweren van een eed en het gebruikmaken van geweld achtte hij in deze aardse bedeling voor een christen niet geoorloofd. Zijn opvattingen sloten aan bij die van de oudste Dopersen: ook zij leefden in de verwachting van een naderend wereld-einde en daarmee gepaard gaande het spoedig aanbreken van het Koninkrijk van God. De gemeente van Christus vormde in hun ogen het 'cleyne hoopken' - klein, maar rein: een gemeente van Christus diende naar het woord van de apostel Paulus zonder vlek of rimpel te zijn (Ef. 5:27)

Het Münsters avontuur (1534-1535) veroorzaakte grote beroering, ook onder de Dopersen zelf. In 1533 had Jan Matthijs, een bakker uit Haarlem de prediking van Melchior Hoffman over het nabije Koninkrijk Gods overgenomen. Hij zond in datzelfde jaar twaalf apostelen uit die twee aan twee naar verschillende steden moesten gaan om mensen voor deze boodschap te winnen. Begin 1534 kwamen twee van hen in Münster in Westfalen. De stad was in grote verwarring. De Roomse vorstbisschop Franz von Waldeck was de stad uitgejaagd en een aantal radicale hervormers had de macht in handen genomen. De twee door Jan Matthijs uitgezonden apostelen wisten hen voor diens denkbeelden te winnen: Münster zou het Nieuwe Jeruzalem worden. Daar zou God Zijn troon oprichten en van dit Nieuwe Sion zou Gods genade uitgaan over de gehele wereld. Op dit bericht stroomden duizenden naar de stad. Alleen al uit Noord-Holland gingen 3000 mensen op reis. Ook uit Friesland trokken velen naar Münster. Dat het gehele ondernemen in een fiasco en een bloedbad is geëindigd (1535) is genoegzaam bekend. Veel minder bekend is dat ook in Friesland Münsterse activiteiten hebben plaatsgevonden. Het Oldeklooster bij Hartwerd onder Bolsward werd ingenomen, maar later door stadhouder Schenck van Toutenburg heroverd, waarbij velen sneuvelden en de overlevenden te Leeuwarden ter dood werden gebracht (Maart 1535). De overheid beschouwde alle Wederdopers voortaan als oproerkraaiers en vervolgde hen fanatiek. Dit verklaart dat in de jaren 1560 tot 1570 met name uit de Zuidelijke Nederlanden, maar ook uit Noord- en Zuid-Holland velen naar o.a. Friesland zijn gevlucht. Dat verklaart ook dat deze

vluchtelingen hun Doperse groepering later naar hun landaard hebben genoemd: Vlamingen, Hoogduitsers, Waterlanders (naar het gebied tussen Alkmaar, Hoorn en Purmerend). Doperse gemeenten in Friesland werden op deze wijze getypeerd. Uiteraard waren er ook Friese gemeenten. Later veranderden de verschillen: van geografische gingen ze over op verschillen in leefstijl (huisinrichting, kleding) en orthodoxie. Zo ontstonden er een 'linker- en een rechter-vleugel' (zachte, Jonge Vlamingen/Friezen naast harde, Oude Vlamingen/Friezen). Dat er daarnaast ook Doperse groeperingen genoemd werden naar hun 'oudste' - de Jan Jacobsgezinden en het Pieter Jeltjesvolk - maakt de kaart van Doopsgezind Friesland interessant.

Na 1570 kwam er ook voor de Doopsgezinden in Friesland een keerpunt. De Noordelijke Nederlanden raakten in hun vrijheidsoorlog. Daarmee kwam voor de Dopersen een einde aan de geloofsvervolgung.

In de tijd van de vervolging (begin 16e - eind 16e eeuw) kon er natuurlijk geen sprake zijn van een kerkgebouw. De Doopsgezinden kwamen samen op moeilijk toegankelijke plaatsen (waterrijke gebieden met poelen en plassen of achter boomhagen) of in een schuur of een woonhuis. Later kwamen samen in kleine kerkgebouwtjes die van buitenaf op een boerenschuur leken.

Tijd van gedogen (17e en 18e eeuw)

Van belang voor de Doopsgezinde kerken die in de 17e eeuw werden gebouwd, was dat de Staten Generaal in 1651 een resolutie uitvaardigden waarbij de Calvinistische religie de ware religie wordt genoemd en de 'secten en gezindheden' (de Doopsgezinden, Katholieken, Lutheranen, Remonstranten, Joden) alleen 'geconniveert', d.i. geduld, oogluikend toegelaten worden.

Bij deze resolutie werd ook bepaald dat Doopsgezinde kerkgebouwen niet aan de openbare weg mochten staan of van buitenaf als kerken herkenbaar mochten zijn. Vandaar dat er gebouwd werd in een steeg (Roeperssteeg te Harlingen), in een achtertuin of van de straat gescheiden door een voorruimte waar een schutting (Workum) of een woonhuis het kerkgebouw aan het oog onttrok zoals in Balk, Joure, Franeker, Leeuwarden en Sneek.

Bovendien mochten er geen Doopsgezinde gemeenten worden opgericht op plaatsen waar deze vroeger niet geweest waren. Hun eredienst moest plaatsvinden in een gebouw zonder toren en zonder klok. Dit laatste opdat niemand 'misleid' zou kunnen worden een dergelijke dienst bij te wonen. De Doopsgezinden hebben zich aan deze eis gehouden tot in de 19e eeuw, toen Dokkum (Legeweg) en Akkrum (Buorren) een kerkgebouw met toren, maar zonder klok lieten bouwen. Ook de kerk te Oudebildtzijl heeft een toren. Deze heeft wel een klok die bij de geboorte van prinses Juliana op 30 april 1909 zo enthousiast werd geluid dat hij het begaf. Het koninklijk huis schonk een nieuwe luidklok die echter in 1944 door de Duitsers werd geroofd. Er hangt nu opnieuw een goed functionerende luidklok - een unicum in Doopsgezind Friesland.

Alle Doopsgezinde Vermaningen uit de vroege 17e eeuw kunnen als schuilkerken worden beschouwd. Alle hadden zij de vorm van een schuur of geleken zij op een gewoon woonhuis.

Van de oude schuilkerken is in Friesland nog één over en wel in Pingjum. Daarnaast zijn er eveneens in Friesland nog tal van merkwaardige oude 'verscholen kerkjes' en kerken te vinden. Verscholen, omdat na de gewonnen strijd tegen de Spaanse overheersing de overheid de Doopsgezinden wel tolereerde, maar niet toestond dat hun kerkebouwen van de openbare weg af als kerkgebouw zichtbaar mochten zijn. Vandaar dat er een schutting of een woonhuis vóór het kerkgebouw werd neergezet.

Tijd van erkenning

De Franse revolutie vanaf 1795 leverde o.a. de scheiding op van kerk en staat. Lutheranen, Rooms-Katholieken, Joden en Doopsgezinden kregen dezelfde rechten als de Calvinisten al hadden. Zij werden niet langer beschouwd als dissenters. Het verkrijgen van dezelfde rechten betekende ook dat de Dopersen recht kregen op een gebouw dat zich aan de openbare weg als kerkgebouw mocht laten zien. Aangezien dergelijke veranderingen tijd nodig hebben om door te dringen en gerealiseerd te worden - ook in Friesland -, is het pas onder koning Willem I geweest dat de knoop ten gunste van de gelijkheid van godsdienst

werd doorgehakt. Menige voormalige Doopsgezinde schuilkerk in Friesland kreeg door het afbreken van een camouflerend huis of schutting een 'gezicht' aan de straat (Balk Joure, Irnsum, Bolsward, Sneek Drachten, Workum en Leeuwarden). In andere plaatsen werden Doopsgezinde kerken vergroot (o.a. Harlingen), verbouwd of nieuw opgetrokken. Menige Doopsgezinde kerk van tegenwoordig vindt zijn bouwjaar of jaar van verbouwing ten gevolge van toegenomen ledenaantal terug in een jaartal uit de 19e eeuw.

Bij onze rondgang door Friesland laten wij deze 19e eeuwse Doopsgezinde kerken veelal buiten beschouwing. Het gaat in dit artikel om echte schuilkerken.

De bouwwijze van het Fries-Groninger plateland werd veelal nagevolgd zodat als kerkgebouw het 'boerenschuur-type' verscheen. Van binnen moeten deze gebouwen/gebouwtjes uiterst eenvoudig zijn geweest (zie Pingjum). Het meubilair was simpel. Er waren aanvankelijk geen stoelen of echte kerkbanken, wel banken zonder leuning. Evenmin was er een kansel, wel aan een kant een soort platform waarop de dienstdoende prediker(s) en de diakenen zaten, eerst op een bank, later op stoelen. Verwarming ontbrak, maar dat was in die tijd in alle kerkgebouwen het geval. Een paar kleine ramen hoog in de wand zorgden voor het licht. De vorm van een dergelijk Vermaanhuis was vierkant of rechthoekig waarbij de vierkante vorm als oudste vorm werd vastgehouden door de meest conservatieve Doopsgezinde groeperingen tot in de 18e en de vroege 19e eeuw.

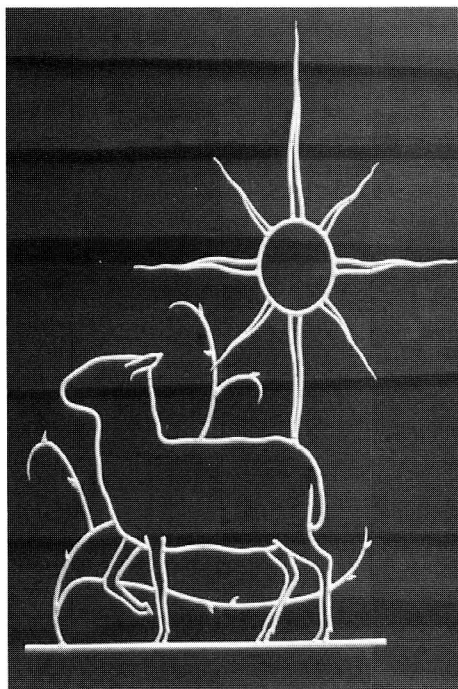
In 1801 gingen de beide grootste overgebleven Doopsgezinde groeperingen (Zonisten en Lamisten) tot fusie over. Geleidelijk kwam er meer comfort en zelfs enige luxe in de Doopsgezinde kerken, ook bij de meer conservatieve groepering. Voor de vrouwen kwamen er stoelen in het midden van de kerkruijme en voor de mannen banken daaromheen. Een preekstoel werd aangebracht, meestal aan de korte zijde van de rechthoek tegenover de andere korte zijde waar de ingang was. Maar het interieur bleef sober: geen kerkborden, geen stenen vloer met bewerkte grafstenen. De houten vloer was met zand bestrooid, er hingen geen wapenborden van adellijke

▲ 6) eenvoud (Stavoren)

▲ 7) voornaamheid (Itens)

▲ 8) 'Eenheid in het nodige' (Buitenpost)

geslachten, er stonden geen eregestoelten of banken. Beschilderde ramen ontbraken vrijwel geheel, al is er sprake van een klein beschilderd raam in de kerk van IJnsom, in 1684 geschonken door Jacob Jentjes en zijn vrouw Hijck Jurjens. Ook in de verdwenen Vermaning van Witveen (bij Rottevalle) moet een beschilderd raam zijn geweest, terwijl de beschilderde ramen van de kerk in Woudsend thans in het Scheepvaartmuseum te Sneek zijn te bewonderen. De beschilderde ramen van de Doopsgezinde kerken te Sneek en Leeuwarden en op West-Terschelling zijn in deze eeuw aangebracht. Orgels in Doopsgezinde kerken zijn pas in de 19e eeuw algemeen geworden.

Westergo

In de 17e eeuw ontstond behoefte aan Doopsgezinde kerkgebouwen in Friesland. Zo wordt van **Harlingen** gemeld dat er al vóór 1600 twee vaste plaatsen van samenkomst waren. De Waterlandse Gemeente te Harlingen kwam aanvankelijk bijeen in een vroegere zoutkeet, vandaar hun naam

'de Keetsche Gemeynthe'. Op 17 Juni 1632 kwam men voor het eerst bijeen in een nieuw gebouwde schuilkerk aan de Roeperssteeg tussen Noorderhaven en Voorstraat. Deze schuilkerk had twee galerijen, vergelijkbaar met de Singelkerk in Amsterdam en de Vermaning in Workum. De gemeente telde in 1655 335 leden. De gevelsteen die het begin van de bouw (1631) aangeeft, is in de muur van de steeg nog zichtbaar. Het gebouw zelf is voor een deel gerestaureerd en wordt verbouwd tot een appartementencomplex. De Vlamingen kwamen te Harlingen in het zgn. Kleine Vermaanhuis aan de Lanen bijeen, maar dit gebouw is lang geleden afgebroken. De Hoogduitse Gemeente kocht in 1614 een schuur aan de Zoutsloot en liet daar de zgn. Blauwe Schuur bouwen. Deze werd in 1641 vergroot, deed dienst tot 1706, werd toen opnieuw vergroot en deed dienst tot 1857. In 1858 werd het huidige kerkgebouw op dezelfde plaats opgericht. Dit is thans in dermate slechte staat dat afbraak onvermijdelijk lijkt.

▲ 9) 'In alles de liefde' (Damwoude)

In **Pingjum** moet omstreeks 1600 de nu nog bestaande schuilkerk zijn gebouwd. Aan de voorzijde valt aan niets te zien dat het hier om een kerkgebouwtje gaat. Het gaat om de 'achterkamer' van een eenvoudig huisje waarvan de voorkamer gewoon woonkamer is. In de 'achterkamer' met de maten 8.50 bij 6.25 meter staan in het midden 20 stoelen voor de vrouwen met langs de kant kerkbanken voor de mannen. Het geheel vormt een rechthoek. Aan de ene korte kant komt men de kerk binnen, aan de andere korte zijde is een klein kanseltje met links en rechts vensters voor de lichtinval en een kerkbank voor de kerkeraad. Een orgel is er niet, wel een plaats voor de voorzanger, c.q. voorlezer. Vroeger had dit kerkje een platte zoldering met zichtbare draagbalken, nu heeft het een houten half rond koepelgewelf. Dat dit kerkje regelmatig is gerestaureerd waardoor het als een typisch Doopsgezind schuilkerkje behouden kon blijven, heeft ervoor gezorgd dat het jaarlijks door velen (en niet alleen Doopsgezinden) uit binnen- en buitenland met name Amerika wordt bezocht. In **Bolsward** moeten in vroegere tijd enkele

Vermaningen zijn geweest. Omstreeks 1710 moet er een samenvoeging van verschillende Doopsgezinde groeperingen hebben plaatsgehad. Eén kerkgebouw bleek toen voldoende. Deze moet gestaan hebben op de plaats waar de huidige Vermaning staat (Skilwijk). Op die plek moet al sinds 1594 een Dopers kerkgebouw hebben gestaan. De huidige Vermaning (met torentje, maar zonder luidklok) moet in de 19e eeuw zijn gebouwd. Ook hier is een aan de straatzijde gelegen woonhuis afgebroken om vrij zicht te geven op de kerk.

Berichten uit de 16e eeuw laten zien dat er in die tijd talrijke Doopsgezinden in **Franeker** woonden. In 1663 waren er drie Vermaningen, waarvan één - een voormalige mouterij - met de achterzijde tegen het Noordelijk bolwerk gelegen, verkocht is aan de Baptisten Gemeente, die het thans nog als kerkgebouw in gebruik heeft. Het huidige kerkgebouw van de Doopsgezinden in Franeker is in 1960 in de tuin van de vroegere pastorie gebouwd. Het is een modern gebouw dat de naam schuilkerk zeker kan dragen zonder dat dit door de overheid vereist was.

▲ 10) niet meer het 'cleyne hoopken' (Workum)

▲ 11) *niet meer verborgen (Hindeloopen)*

Zuid-Westhoek

Na de oudste overgebleven schuilkerk te Pingjum moet zeker als een der mooiste schuilkerken de Vermaning te **Workum** worden genoemd, gebouwd in 1695.

Tussen kerk en straat kwam aan de straatzijde een kosterswoning met aan weerszijden een schutting, zodat de kerk conform de voorschriften vanaf de openbare weg niet als kerkgebouw herkenbaar was. Het gebouw heeft een rechthoekig grondplan net als de Singelkerk in Amsterdam en de verdwenen schuilkerk aan de Roeperssteeg te Harlingen. Het is een ruime kerk die 400 mensen kan bevatten. Langs drie zijden zijn dubbele galerijen gebouwd, rustend op pilaren met dorische kapitelen. Tegen de vierde zijde werd in de 18e eeuw een eenvoudige preekstoel geplaatst. De schuttingen zijn aan het eind van de 18e eeuw weggehaald.

Minder bekend is dat ook het nabij Workum gelegen **Hindeloopen** een interessante Vermaning bezit. Hindeloopen was evenals Workum in de 16e en 17e eeuw een bloeiende handelsstad met handel en scheepvaart met name op de landen aan de Oostzee. In 1653 werd in Hindeloopen de toen grootste

Vermaning in Friesland gebouwd. Meer dan 1000 mensen kwamen toen wekelijks daar bijeen. Kort na 1653 kwam er een splitsing tussen een kleine groep (200 leden) van de Waterlandse Doopsgezinden, die voortaan in 'het Kleine Huys' bijeenkwamen en een grotere groep (600 leden) - conservatiever - die zichzelf Vlamingen noemden en in 'het Grootte Huys' bleven samenkomen. In 1838 werd dit gebouw aan de Tuinen verkleind omdat het ledental was teruggelopen tot 60. Dit danig verkleinde 'Grootte Huys' is er nog steeds en fungeert nog steeds als bedehuis voor de kleine Doopsgezinde gemeente. In de kerk zijn de begrenzingen nog duidelijk te zien. Er zijn pilaren die oorspronkelijk in de Vermaning stonden, maar die nu in de hal van het woonhuis omgebouwde overtollijke deel van de Vermaning staan. De kerk had een dubbele topgevel, de huidige niet meer. Aan de straatzijde heeft deze Vermaning in deze eeuw een andere beslist lelijke bakstenen gevel gekregen. De achterzijde is gelukkig in oude stijl bewaard gebleven.

Molkwerum - eenmaal de zetel van een zeer grote Doperse gemeente sinds ± 1550 of al eerder - had een Vermaning midden in

het dorp. Het gebouw is thans als verenigingsgebouw in gebruik bij de Hervormde Kerk. De Doopsgezinde gemeente Molkwerum is in 1948 opgegaan in die van **Warns**. Ook de Vermaning van deze Doopsgezinde gemeente dateert uit de vorige eeuw (1877) met een nieuwe voorgevel aan de Zuidwestzijde, gebouwd in 1949. Ook hier is een bericht van een oude (1652) zeer afgelegen Vermaning op een stuk land - de Vermaningskamp - ten Noorden van het Noordeinde ergens in de Morra waar Dopers in het geheim naar toe voeren.

Het kerkgebouw van de Doopsgezinde gemeente **Staveren** dateert uit 1858. Evenals in **Warns** gaat het hier om een langwerpig gebouw - een rechthoek met aan de korte kant van de straatzijde de ingang en aan de tegenoverliggende korte kant de preekstoel met ter linker- en ter rechterzijde de banken van de dienaarschap. Midden in de stad gelegen valt deze Vermaning op door een stille eenvoud.

Ook in **Koudum** dateert het kerkgebouw uit de vorige eeuw.

In **Hemelum** moet van de 16e eeuw tot ±1700 een eigen Doperse gemeente hebben bestaan met naar alle waarschijnlijkheid een eigen plaats van samenkomst. Is dit een woonhuis of een schuilkerk(je) geweest? In 1700 werd aansluiting gezocht en gevonden bij het naburige **Warns**.

Ook in **Bakhuizen** is een Doperse gemeente geweest, waarvan de overgebleven leden (181) in 1799 overgingen naar **Warns**. Er is een bericht over de verkoop van het Vermaanhuis voor de somma van 150 gulden. Betrof het hier een woonhuis of een schuilkerk(je)?

De Doopsgezinde kerken in de Zuidwesthoek uit de vroege tijd zijn verdwenen. Die er nu nog zijn dateren uit de 19e eeuw.

In **Balk** is sprake geweest van de kleine Vermaning, het kerkgebouw van de zogenoemde 'fine Menisten' te weten Oude Friezen, speciaal het Pieter Jeltjesvolk (naar de oudste Pieter Jeltjes uit Kollum, eind 16e- begin 17e eeuw), later bekend als Oude Vlamingen. Hun kerkgebouw aan de Wilhelminastraat, vroeger Harichsterzijde, werd in 1625 in gebruik genomen, deed dienst tot 1863 en fungeert thans als autostalling. De huidige Vermaning van de Doopsgezinden in **Balk** aan de Raadhuisstraat werd in 1863 in gebruik genomen.

Oorspronkelijk stond er een woonhuis aan de straatzijde vóór de Vermaning. Maar 'deze huisstede werd geannuleerd' zoals oude boeken vermelden.

Het is waarschijnlijk dat er vanaf het midden van de 16e eeuw in **Sneek** Dopersen zijn samengekomen of in particuliere huizen of ergens buiten de stad in de open lucht. In het begin van de 17e eeuw telde **Sneek** drie Doopsgezinde groeperingen: een Vlaamse Gemeente, een gemeente van Groninger Oude Vlamingen (zoals ook te **IJlst**, **Drachten**, **Mildam** en **De Knipe**) en een Waterlandse Gemeente die de grootste zal zijn geweest. Deze laatste gemeente kwam waarschijnlijk in het begin bijeen in een schuur die ongeveer op dezelfde plaats moet hebben gestaan als het huidige kerkgebouw aan het Singel: een schuur achter het Singel naar de bolwerken toe. De Vlaamse Gemeente kwam tot 1654 bijeen in een schuur achter het Kleinzand naar de bolwerken toe. Toen de Vlamingen zich in 1654 verenigden met de Waterlanders bouwden zij tezamen een Vermaning op de plaats waar het huidige kerkgebouw staat. In 1842 werd deze Vermaning herbouwd als een zaalkerk naar neoclassicistisch ontwerp met dorische pilasters en ramen in neo-gotische stijl. Vanaf het Singel was deze kerk niet zichtbaar omdat er een huis vóór stond. Rond 1900 kwam deze verscholen Vermaning openlijk te zien en ontstond het huidige voorpleintje (conform de situatie in Leeuwarden sinds 1832). De groepering van de Groninger Oude Vlamingen hadden als kerkgebouw een voormalig pakhuis bij de Middelburg tussen Kleinzand en Oosterdijk. Tot 1838 heeft dit gebouw als Vermaning dienst gedaan. Toen sloten de overgebleven leden zich aan bij de gemeente van 'het Groote Huis' aan het Singel.

Oude berichten spreken over een tweetal Doopsgezinde gemeenten in **IJlst**. De ene is waarschijnlijk een Waterlandse Gemeente geweest met in 1708 een nieuw kerkgebouw. Daarnaast wordt in 1710 een kleine Doopsgezinde groepering van Groninger Oude Vlamingen genoemd. In 1819 gingen beide groepen samen en in 1857 werd een nieuw kerkgebouw in gebruik genomen aan de Eebracht dat nog steeds als zodanig dienst doet. Uiteraard was dat geen schuilkerk of verscholen kerk, wel een typisch Doopsgezinde Vermaning zowel van buiten als van binnen.

▲ 12) *sobere liturgie (Hallum)*

Het Bildt

De Vermaningen in het Bildt, resp. in *Sint Annaparochie*, *Berlikum (Menalduma-deel)* en *Oudebildtzijl* zijn alle gebouwd in de 19e eeuw en vallen daarom buiten het bestek van dit artikel. Alleen van de Vermaning in Oudebildtzijl wordt vermeld dat deze een toren met een luidklok heeft.

Noord-Oosthoek

In 1780 kreeg de Doopsgezinde gemeente te *Hallum* een nieuw kerkgebouw - een in alle opzichten typisch Doopsgezinde schuilkerk. Tot 1910 is deze kerk in gebruik geweest. Daarvóór hadden de Dopersen hun centrum in Hijum dichtbij Hallum. Het kerkgebouw aldaar werd in 1799 verlaten, is in gebruik geweest als fabriek, maar thans al lange tijd geleden afgebroken.

De eerste Vermaning in *Holwerd* werd in 1692 gebouwd nadat men eerst in een schuur of huiskamer was samengekomen. Dit oude gebouw bestaat nog steeds (Koningstraat 6) - zij het allang niet meer als kerkgebouw. Het heeft o.a. dienst gedaan als kinderbewaarplaats. Thans is het op-

▲ 13) *kerk met pastorie (Holwerd)*

slagloods/werkplaats. De huidige Vermaning in Holwerd dateert uit 1850. Het is een hoge zaalkerk met rondboogvensters en een voor Doopsgezinde begrippen hoge preekstoel, waarvan een deel afkomstig is uit de oude Vermaning. De gemeente heette vroeger Holwerd, de Vischbuurt en Blija, waarbij aangetekend kan worden dat de Vischbuurt in 1850 de Doopsgezinde gemeente **Ternaard** is geworden met een eigen kerkgebouw aan de Nijbuorren en dat in Blija tot 1935 in een eigen kerkgebouw kerkdiensten werden gehouden.

Waarschijnlijk is er rond 1640 (een andere bron: 1740) aan de Legeweg in **Dokkum** al een Vermaning geweest met een preekstoel maar zonder orgel. Vóór het gebouw moet een schutting hebben gestaan en een pomp. Dit gebouw is in 1852 gesloopt en in hetzelfde jaar werd de huidige kerk op dezelfde plaats gebouwd. Het opschrift op de oude Vermaning: 'Eén is uw Meester en gij zijt allen broeders' werd ook het opschrift op de nieuwe Vermaning. Het nieuwe bouwwerk werd een classicistische zaalkerk met een door drie rondbogige nissen gedeelde

voorgevel met fronton en toren. Deze laatste is zonder luidklok en uurwerk, maar wel met een lantaarn of vierkant koepeltje.

Een andere Vermaning heeft op één van de oudste plaatsen in Dokkum gestaan aan de Oudemanssteeg. Naar alle waarschijnlijkheid is dit de vergaderplaats geweest van de Jan Jacobsgezinden, hier mogelijk Oude Vlamingen genoemd. Na 1787 worden zij niet meer genoemd. Hun Vermaning is afgebroken en op deze plek is een deel van het nieuwe gemeentekantoor gebouwd.

Noordelijke Wouden

In **Damwoude** heeft op dezelfde plaats als de huidige een Vermaning gestaan, aan de zuidzijde van de vroegere Voorweg (thans Doniaweg). Dit kerkgebouw was gebouwd in 1728, werd afgebroken in 1767 en is mogelijk een vertimmerde schuur geweest.

Het moet een echte schuilkerk zijn geweest, want er is sprake van een dichte boomwal die tot dan toe gediend had om de vergaderplaats van de ketterse Dopersen te camoufleren en in 1767 kon worden gerooid. Niet langer hoefde men achterom langs het

▲ 14) eens Vermaning (Dokkum)

▲ 15) nog niet gedoopt (Damwoude)

Vermaningspad te gaan om in de kerk te geraken. De ingang van de nieuwe Vermaning lag aan de openbare weg en dat is zo gebleven tot op de huidige dag.

De eerste steen van de Doopsgezinde kerk in **Veenwouden** dateert van 1865. Vóór die tijd kwam de gemeente bijeen in een Vermaning in Veenwoudsterwal ('Kerk aan de Wal') - een gebouw dat verbouwd is als woonhuis maar daarna afgebroken werd. Niets herinnert op die plaats aan de vroegere bestemming.

De Vermaningen in Zwaagwesteinde en Buitenpost - de overige Doopsgezinde gemeenten in de Wouden - dateren uit de 20e eeuw, resp. 1904 en 1957.

Leeuwarden

De oudste Doopsgezinde gemeente van Friesland bevindt zich in **Leeuwarden** en is één van de oudste van Nederland. Haar ontstaan gaat terug op de prediking van Melchior Hoffman (1532). De eerste samenkomsten werden in het geheim in een woonhuis gehouden. In 1620 is in een oud geschrift sprake van 'de plaats op 't waltje waarin de Mennonieten leeren'. Het gaat hier dunkt me

om wat later de vergaderplaats van de Doopsgezinden aan het Zwiterserswaltje is geworden. In 1631 werd aan de Doopsgezinden verboden om een schuur te bouwen bij de Wirdumerdijk. Ondanks dit verbod bouwde de groepering van de Waterlandse Doopsgezinden toch 'eene schure of getimmerte' op dezelfde plaats waar nu nog steeds de huidige Doopsgezinde kerk staat. In 1680 is het houten gebouw vervangen door een stenen. In 1758 vond te Leeuwarden een 'volkomen vereening' plaats van de verschillende Doperse groeperingen. Door het samengaan moest het kerkgebouw aan de Wirdumerdijk enige malen worden vergroot. Aanvankelijk was deze Vermaning van de straatzijde af niet zichtbaar. Pas in 1832 werd het vóór de kerk staande woonhuis afgebroken, een ruim voorplein kwam ervoor in de plaats. De Vermaning aan het Zwiterserswaltje bij het Blokhuisplein is vermoedelijk de plaats van samenkomst geweest van de Jan Jacobsgezinden, ook Oude Friezen genaamd en abusievelijk zelfs Oude Vlamingen. Hun gebouw bestaat nog steeds, het is geen kerkgebouw meer, maar een kaaspakhuis in een verloederde omgeving.

Ondanks het feit dat de Doopsgezinde kerk aan de Wirdumerdijk naar Doopsgezinde begrippen een groot gebouw is met een fraaie en sobere voorgevel draagt het een typisch Doperse sfeer, zowel aan de buitenzijde als aan de binnenzijde: in alle beslotenheid toch open naar en verbonden met de wereld om het gebouw heen.

Midden - Friesland

In Midden-Friesland zijn een aantal Doopsgezinde gemeenten overgebleven, alle met een eigen kerkgebouw.

Akkrum moet al sinds ±1600 een Doopsgezinde gemeente hebben gehad met een Vermaning, die in 1677 werd vergroot. In 1835 werd midden in het dorp (Buorren) aan de openbare weg een nieuwe kerk gebouwd in classicistische stijl met een lantaarn-toren, zoals ook in Dokkum aan de Legeweg.

Waar nu door **Terhorne** de weg Akkrum-Joure loopt, liep vroeger de dorpsvaart die op enkele plaatsen was overbrugd. Op de kadasterkaart van 1832 staat een Doopsgezinde schuilkerk achter een woning aan de vaart, vermoedelijk is dit de kosterwoning geweest. Tegenover deze Vermaning werd in 1864/65 een nieuwe Vermaning gebouwd. Nog steeds doet dit voor Doopsgezinde begrippen indrukwekkend grote gebouw als kerk dienst.

De Doopsgezinde gemeente te **Grouw** kent een oude geschiedenis. Er is sprake van een zeer oude Vermaning, gebouwd in 1659. Voor die tijd kwam men in woonhuizen bijeen vanwege de vervolgingen. In 1696 waren er in Grouw twee Doopsgezinde groeperingen. De grootste van de twee (later de Waterlandse Gemeente geheten) had een eigen kerkgebouw, 'het Grootte of Nieuwe Huys'. De kleinste van de twee (hoofdzakelijk bestaande uit boeren die buiten Grouw woonden) kreeg de naam Vlaamse Gemeente. Na de Franse tijd, maar pas in 1829 werden beide gemeenten verenigd. Het kerkgebouw van de Vlamingen werd verlaten en op de plaats waar de Vermaning van de Waterlanders stond, werd een nieuw kerkgebouw gebouwd. Nog steeds is het als zodanig in gebruik. Aan de voorkant is het kennelijk bedoeld als een schuilkerk, hoewel dat in 1829 niet meer nodig was. Midden in de Hoofdstraat van het dorp sluit de voorgevel op passende wijze aan

bij de overige bebouwing. Aan de voorzijde bevindt zich een kamer, daarnaast geeft een lange gang toegang tot de eigenlijke kerkruimte, die door zijn rechthoekige vorm en bolvormig dak in alle eenvoud een imponerende indruk maakt. De hoge kansel bevindt zich aan de korte kant aan de achterzijde.

Vóór 1600 moeten er zeker Doopsgezinden in **Irnsrum** en omgeving hebben gewoond. In de 17e eeuw is ook in Irnsrum sprake van twee Doopsgezinde gemeenten, waarvan de ene ±1740 uitgestorven is. De andere gemeente had in 1684 een kerkgebouw, een schuurvormig schuilkerkje, rechthoekig van vorm en uiteraard sober ingericht. Door een smalle steeg kon men deze Vermaning bereiken. In 1837 werd deze kerk aangepast aan de toen moderne tijd en in 1848 nogmaals grondig vernieuwd. Een blokje woningen, vlak voor de kerk gelegen en dus de kerk verschuilend, werd in 1866 afgebroken, zodat ook deze Vermaning nu midden in het dorp duidelijk zichtbaar is.

Ook in **Poppingawier** moeten in oude tijden veel Doopsgezinden hebben gewoond evenals in de omgeving. De huidige Ver-

▲ 16) Zon(isten) en Lam(isten) tezamen (Grouw)

maning staat op een bijzondere plaats in het dorp (Binnenbuorren). Op dezelfde plaats moet vroeger een oud bedehuis hebben gestaan: een particuliere woning nog kleiner dan de kleine Vermaning die er nu staat. Dit oude bedehuis wordt omschreven als een laag, zeer vervallen huis met een breed raam en een deur. Door die deur kwam men via een donker gangetje in het zgn. warmhuis. Hier woonde het kostersechtpaar. Tegelijk deed dit warmhuis dienst als kerkeraadskamer én als plaats van samenkomst voor de kerkgangers die in de winter voordat de dienst in de onverwarmde kerk begon, zich konden (op)warmen... De inrichting van deze Vermaning was al even primitief: de banken hadden geen leuningen. In 1848 werd op dezelfde plaats midden in het dorp een nieuwe Vermaning gebouwd die tot op de huidige dag als bedehuis voor de Doopsgezinden in Poppingawier en omgeving dienst doet. In type en ligging op en top een schuilkerkje, ongetwijfeld een van de merkwaardigste Doopsgezinde kerkjes in Friesland.

Sinds 1738 hebben in **Oudeboorn** gedurende 150 jaar twee Doopsgezinde gemeenten naast elkaar bestaan, de ene groepering kwam bijeen in 'het Oude Huis', de andere in 'het Nieuwe Huis'. In 1856 had de groepering van 'het Oude Huis' een nieuw kerkgebouw laten bouwen op dezelfde plaats als waar het huidige bedehuis staat. Het kerkgebouw 'het Nieuwe Huis' is in 1887 verkocht, deed enige tijd dienst als Gereformeerde kerk, maar is thans verbouwd tot woonhuis. Over de begintijd van het Doperdom in **Warga** is niet veel bekend. Er moeten in de 16e eeuw (weder)dopen hebben plaatsgevonden in Warga en omgeving. Over het ontstaan van een Doopsgezinde gemeente is niets bekend. Omstreeks 1865 werd midden in het dorp een grote Vermaning gebouwd, die in deze eeuw voor de kleine gemeente te groot bleek en teveel aan onderhoud ging vergen zodat het gebouw werd verkocht. Thans is het een opslagplaats voor een doe-het-zelf zaak in timmeren bouwmaterialen. In de kerkbuurt is in 1956 een klein bedehuis gebouwd, waar de Doopsgezinden uit Warga en omgeving ter kerke kunnen gaan, uiteraard geen schuilkerk, maar wel een in het dorp passende stemmige en eenvoudige Vermaning.

In de driehoek Leeuwarden-Sneek-Bolsward zijn twee Doopsgezinde gemeenten met

kerkgebouw overgebleven: Baard en Itens. De Vermaning in **Baard** werd in 1856 gebouwd, nadat de oude te klein was geworden. Het is een typisch onopvallend en eenvoudig kerkgebouwtje, in het dorp maar terzijde van de grote weg.

De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente Itens is karakteristiek voor de geschiedenis van de Doopsgezinden in Friesland. De oudste berichten van de gemeente gaan niet over Itens maar over Kromwâl, een buurtschap tussen Britswerd en Itens. Kromwâl was moeilijk te bereiken, althans in vroeger tijd. In de begintijd van het Doperdom zijn in Kromwâl velen ook uit de omgeving gedoopt. Via het water kwam men ter samenkomst. In 1600 kwam aldaar een Vermaanhuis dat in 1613 werd verbouwd. De eerste ledenlijst (van 1713!) laat zien dat de leden toen verspreid woonden over 20 dorpen en gehuchten. De oude kerk, in 1839 bouwvallig geworden, werd vervangen door een nieuwe die tot 1864 dienst heeft gedaan. Vanwege betere bereikbaarheid werd in 1863 met de nieuwbouw begonnen: niet meer in Kromwâl, maar in Itens. Ook nu is deze gemeente wat het ledental betreft verspreid over vele dorpen.

Joure heeft sinds het einde van de 16e eeuw een Doopsgezinde gemeente gekend. In de 17e eeuw is er sprake van een tweetal. De ene draagt de naam van de Oude Vlamingen (tot 1700), de andere meer gematigde groepering liet in 1664 (of 1675) een nieuw kerkgebouw bouwen. In deze laatste gemeente kwam in 1760 een splitsing: een achttal leden scheidde zich af en vormde 'de kleine Gemeente' met een eigen kerkgebouw in de Bûtersteech (Botersteeg), 'het nieuwe Huis' geheten. Zij werden ook 'de Preciezen' genoemd. De meesten van hen woonden in Broek ten noorden van Joure waar zij in huissamenkomsten bijeenkwamen. In 1817 keerde deze groepering terug in de moederkerk die bijeenkwam in het 'Huis' aan de Midstraat. Daar dit gebouw te klein was geworden, werd in 1824 op dezelfde plaats een nieuwe Vermaning in gebruik genomen, die tot op heden als zodanig functioneert. De voorgevel stond en staat ongeveer drie meter achter de rooilijn - een woonhuis werd afgebroken, zodat nu een klein kerkpleintje voor de Vermaning alle zicht mogelijk maakt. Het oude kerkje aan

▲ 17) ook een orgel (Joure)

de Boterstraat heeft lange tijd dienst gedaan als Gereformeerde kerk, maar in de jaren '60 van deze eeuw is het afgebroken.

Uit de rijke geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente **Heerenveen** kan gemeld worden dat de Vlaamse gemeente haar Vermaning had aan de Kakelsteeg (nu: Vermaningssteeg geheten). In 1701 stond deze Vermaning al op deze plaats. In 1762 verrees op dezelfde plek de tegenwoordige kerk die na een aantal goed geslaagde moderniseringën geschikt is gemaakt voor het huidige gemeenteleven. Aan de buitenkant laat het gebouw zien hoezeer het thuishoort in de traditie van Doperse kerkbouw.

De geschiedenis van de Doopsgezinden in het nabij gelegen **Bovenknipe** wijst op een viertal, misschien zelfs vijftal Doperse groeperingen: de Waterlandse, de Friese, de Oude Vlamingen, de Jan Jacobsgezinden en misschien aanhangers van de oudste Pieter Jansz Twisck. Al in 1741 gingen de Waterlanders samen met de Friezen. Hun Vermaning aan de Ds. Veenweg dateert uit 1751 en is na wijzigingen in 1856 nog steeds als Vermaning in gebruik: qua ligging en qua interieur één van de mooiste voorbeelden van oude Doperse kerkbouw: sober, stijlvol,

stemmig.

Kort na 1800 kwamen uit Giethoorn veel Doopsgezinde families om in **Tjalleberd** en omgeving (Gersloot, Luinjeberd) turf te steken. In 1817 kwam een Doopsgezinde gemeente bijeen in een wagenhuis te Gersloot. Tjalleberd kreeg omstreeks 1820 een eigen Doopsgezind kerkgebouw met pastorie. Dit gebouw moest in 1858 ingrijpend worden vernieuwd en in 1871 moest er zelfs een geheel nieuw kerkgebouw met een nieuwe pastorie worden gebouwd. Deze Vermaning aan de Aengwilderweg doet nog steeds als zodanig dienst.

Uit wijde omgeving gingen Doopsgezinden in vroeger tijd naar Gorredijk en Lippenhuizen ter kerk.

In **Gorredijk** werd in het laatst van de 18e eeuw een Vermaning gebouwd, waarvan de ingang aan de Langewal zichtbaar was. Restauratie en vernieuwing bleken noodzakelijk, maar pas in 1939 werd overgegaan tot nieuwbouw aan de Stationsweg: een moderne kleine kerk verrees met een klein torentje. Geen schuilkerk, wel een kerk achteraf, maar duidelijk zichtbaar achter een woning die als pastorie in gebruik is.

De Vermaning te **Lippenhuizen** werd in 1665 afgebroken en een nieuwe werd gebouwd die tegen het einde van de 18e eeuw in verval geraakte. In 1802 kwam een nieuw kerkgebouw dat in 1875 een algehele restauratie moest ondergaan. In 1947 werd besloten tot verkoop: er kwam een kleuterschool, een sportzaal en een clublokaal in.

Zuidelijke Wouden

Oude berichten spreken over bijeenkomsten van Dopers in boerenschuren in de buurt van Ureterp (mogelijk Selmien), toen het dorp **Drachten** nog niet bestond. In 1641 werd er een vaart gegraven ten behoeve van de winning van turf. In 1693 vond in 'Suyder Drachten' de bouw van een Vermaning plaats die bijna 100 jaar dienst heeft gedaan. In 1790 werd aan de Zuiderbuurt in Drachten een nieuwe Vermaning gebouwd, even terzijde van de straat en aanvankelijk achter een muur. Destijds zag de achterzijde uit op het open veld. Deze Vermaning kreeg twee windwijzers, een paard en een schip als symbolen van landbouw en scheepvaart, want boeren en schippers van Ureterp en Drachten hadden deze nieuwe kerk in hoofdzaak gefinancierd.

▲ 18) eens pastorie (Surhuisterveen)

▲ 19) de Boog van het Verbond (Surhuisterveen)

Tot op de dag van vandaag vormt dit bedehuis een stil en sober, maar zeer treffend voorbeeld van Doperse aanwezigheid in het centrum van Drachten.

De huidige Vermaning te **Surhuisterveen** aan de Gedempte Vaart is de derde kerk van de Doopsgezinden in die plaats. Het gebouw staat op dezelfde plaats als de eerste, werd in 1804 gebouwd en in 1877 verbouwd. Een schuilkerk is het niet, wel is het wat bouwwijze, interieur en voorkomen betreft een typisch Doopsgezind bedehuis.

De oudste gegevens over Doopsgezinden in **Rottevalle** hebben betrekking op het nabijgelegen Witveen, waar in 1671 een eenvoudig kerkgebouw heeft gestaan. In 1838 werd deze Vermaning afgebroken toen in Rottevalle een kerkgebouwtje werd gebouwd. Op de plaats waar de eerste Vermaning in Witveen heeft gestaan, werd een zwerfkei geplaatst. Ook de Vermaning in Rottevalle aan de Haven is geen schuilkerk, maar wel wat bouwwijze, interieur en voorkomen betreft een typisch Doopsgezind bedehuis, zij het weer op een andere wijze dan in Rottevalle.

Waddeneilanden

Van de drie Friese Waddeneilanden hebben alleen Terschelling, Vlieland en Ameland een Doopsgezinde geschiedenis.

Eind 16e eeuw zijn er op **Vlieland** velerlei soorten Dopers geweest. In het begin van de 18e eeuw is West-Vlieland in een reeks van jaren weggespoeld door de zee. Het gelijknamige dorp op het Zuidwestelijke deel van het eiland spoelde in 1714 weg: de kerk en veel huizen verdwenen in zee. De overlevenden trokken naar Oost-Vlieland, waar een groepering van de Waterlandse Doopsgezinden bestond met een Vermaning. In 1813 werd deze opgeheven, de Vermaning werd een bergruimte voor de strandvonderijen in 1912 koestal.

Van de vier schuilerkerken op **Terschelling**, twee op West en twee in Midsland, is er één overgebleven, op **West** in de Molenstraat. Het is een duidelijke schuilkerk, gebouwd achter de pastorie. Naar verluidt gaat het hier om dezelfde plaats waar destijds de Jan Jacobsgezinden bijeenkwamen. De verschillende groeperingen die ook op Terschelling voorkwamen gingen sinds 1790 samen en vormden ook daar een Verenigde Doopsgezinde Gemeente. Het kerkgebouw aan de Molenstraat werd in 1850 herbouwd, in 1910

werd het vernieuwd en in datzelfde jaar kwamen er ook gebrandschilderde ramen: twee daarvan met Bijbelse voorstellingen. Deze Vermaning heeft een zinspeling op het karakter van een schuilkerk.

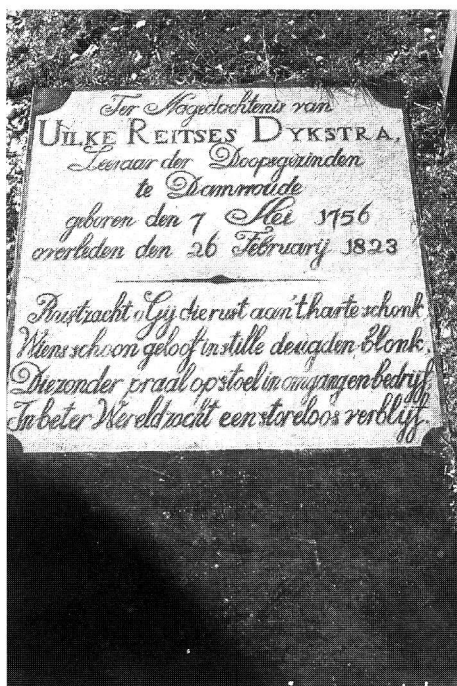
Ameland telt drie Doopsgezinde kerken, de grootste in **Hollum**, de tweede in **Ballum** en de derde in **Nes**. Alleen de laatste Vermaning, hoewel geen schuilkerk, maar duidelijk als bedehuis herkenbaar, vormt aan het Vermaningspad een sieraad voor het dorp. De beide andere kerkgebouwen ademen de geest van de 19e eeuw, maar vormen toch een monument van Doperse eenvoud en soberheid.

Epiloog

Onze rondgang door Doopsgezind Friesland is ten einde. Er valt uiteraard nog heel veel meer over de Doopsgezinde kerkgebouwen en de daarbij behorende Doopsgezinde gemeenten te vertellen. Maar dat zou de omvang van dit artikel ver te buiten gaan.

Voetnoten heb ik in dit artikel niet opgenomen. De gegevens voor het geschrevene zijn afkomstig uit schriftelijke bronnen. Daarnaast hebben vele Doopsgezinde gemeenten spontaan gereageerd op een vraag van mijn kant om materiaal over het verleden van hun gemeente toe te sturen. Bovendien waren er amateur-historici die zo vriendelijk waren mij uit hun eigen archief gegevens toe te vertrouwen. Allen die mij behulpzaam zijn geweest, dank ik hartelijk voor hun steun. Apart vermeld ik diegenen die zo bereidwillig waren foto's voor dit artikel ter beschikking te stellen. Een kaartje van Friesland laat zien welke gemeenten er nog (of weer) zijn met hun kerkgebouw en welke er in de loop der tijd zijn verdwenen, eveneens met hun kerkgebouw.

*) J.T. Nielsen, studeerde theologie te Amsterdam en Groningen, waar hij promoveerde op een Engelstalige dissertatie over Irenaeus van Lyon (± 140-± 202); was Doopsgezind predikant te Warns, Staveren, Hindeloopen en Leeuwarden, docent theologie en filosofie aan de Noordelijke Leergangen (later Noordelijke Hogeschool) te Leeuwarden; was 1981-1992 hoogleeraar Nieuwe Testament en Patristiek aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Theologie te Brussel; bereidt een studie voor over Doopsgezinde gemeenten in Friesland.

▲ 20) '...zonder praal op stoel...' (Damwoude)

▲ 21) 'Zonder vlek of rimpel' (Witmarsum)

▲ 22) 'Ik heb mij zelf niet gekend voordat ik mij in Uw Woord-God-spiegelde', Menno Simons

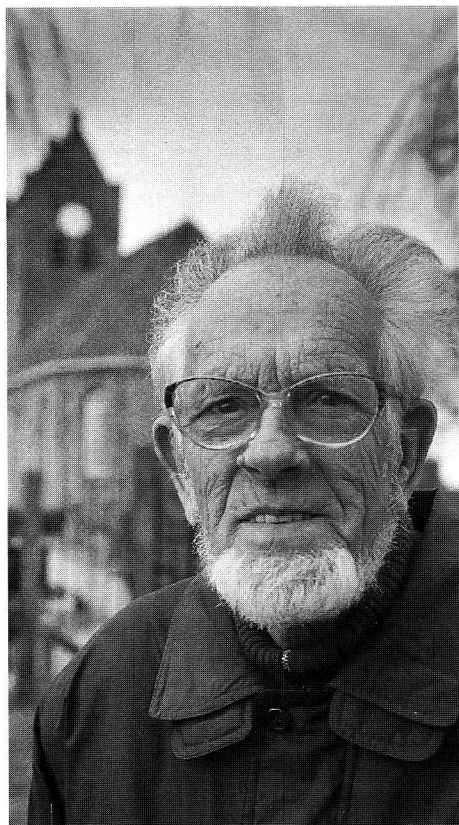
STICHTINGSNIEUWS

In 1995 hebben er enige bestuursveranderingen plaatsgevonden.

De heer R. Kijstra heeft zich om gezondheidsredenen teruggetrokken. Voor hem in de plaats is gekomen de heer S. Jellema te Sneek

De heer S.J. van der Molen was overleden. Voor hem is mevrouw T. Folkerts-Seffinga te Oosterlittens in de plaats gekomen.

Overgegaan van het Dagelijks Bestuur naar het Algemeen Bestuur is de heer D.A. van den Berg te Veenwouden.

▲ Van D.B. naar A.B.

Donateursvergadering

Op **zaterdag 26 oktober 1996** wordt de jaarlijkse **donateursvergadering** gehouden in het Nederlands Hervormd Gebouw 'De Koepel', Midstraat 69 te Joure.

Aanvang: 14.00 uur.

1. Opening door de voorzitter met een overzicht van de werkzaamheden van de Stichting
2. Overname van kerken en torens
3. Gelegenheid tot gesprek over ons werk
4. Rondvraag
5. Na een korte pauze volgt een lezing door Prof. dr. P. Visser, conservator Kerkelijke Collecties en Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam, over het onderwerp: 'Doopsgezinde kerken in Friesland'.
6. Omstreeks 16.00 uur bezichtiging van de Doopsgezinde kerk te Joure, Midstraat 72
7. Als afsluiting van de donateursvergadering zal de heer J.B. Klinkhammer het orgel bespelen
8. Sluiting

Het Bestuur zal u graag welkom heten!

▲ Geen leerstuk maar leefregel

Een vaarwel

In 'De Koperen Tuin' in Leeuwarden is op 15 December j.l. afscheid genomen van mevrouw **drs. Herma M. van den Berg**. Zij

was vanaf de oprichting nauw betrokken bij onze Stichting en bij de Redactie van het orgaan dat later 'De Keppelstok' ging heten.

▲Herma monumentaal

Bij die gelegenheid hebben wij geprobeerd haar persoonlijke stijl en betekenissen te schetsen. Het stak en steekt bij haar erg nauw! Wie dit accepteert kan vervolgens met recht opmerken, dat zij altijd klaarstaat, op haar manier, zonder fanfare maar ook zonder tegenzin. Ze deed wat van haar gevraagd werd of in stilte van haar verwacht werd.

In de vijf banden van 'De Keppelstok' schreef ze een tiental artikelen over onderwerpen uit haar vakgebied. Ze behandelde de kerken van Genum, Lichtaard, Blessum, Britsum en Britswerd. Ze schreef over het klooster Mariëngaarde bij Hallum, over tegelvloeren in Friesland en aanbouwen aan eenbeukige dorpskerken. Tenslotte kwam ze uit bij de actuele restauratie van Boksum. Maar dit was slechts een fractie van haar 'grand oeuvre'!

In 1947 trad 'onze Herma' in dienst bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ze bleef daar tot zelfs na haar pensionering in 1983 bezig met het monument en de beschrijving daarvan. Na een start over West-Friesland, Texel en Wieringen (1955) en over de Betuwe (1968) zette ze vier standaardwerken op over de monumenten in Oostergo.

In de reeks Geïllustreerde Beschrijving van Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst verschenen van haar hand delen over Ferwerderadeel (1981), De Dongeraden (1983), Dantumadeel (1984), Kolumerland en Nieuw Kruisland (1989). Op minutieuze wijze worden daarin de rijksmonumenten beschreven, haast onder de loupe genomen. Als geen andere is deze Utrechtse vertrouwd met dit stuk Friese cultuurgeschiedenis.

Met behulp van de technische rapporten van haar medewerker Wierd Berghuis, na tijdrovende archiefstudie en grondige autopsie, beschreef ze elke monumentale kerk, boerderij, woonhuis en de daarbij behorende historie. 'Het kerkgebouw is het mooiste huis van het dorp', verzekerde ze bij haar afscheid.

Ook haar uitgave van het Kunstreisboek voor Groningen, Friesland en Drenthe (1958), samen met Regnerus Steensma, kan men nog steeds met vrucht raadplegen.

Wie tenslotte met behulp van de Rijksdienst zo'n veertigtal artikelen, her en der verspreid, bij elkaar weet te sprokkelen komt onder indruk van haar grote belezenheid. Haar kritische instelling verzandde niet in werkeloosheid of inertie. Lucratieve baantjes of prestigieuze posten ambeerde ze niet. De wetenschap heeft bij haar prioriteit.

Daarvan getuige te zijn geweest was een groot voorrecht voor onze Redactie en we zijn haar daar bijzonder dankbaar voor.

In haar werk voor onze monumenten was Herma monumentaal!

Een welkom

Als opvolgster willen wij graag mevrouw **drs. Saskia Richel-Bottinga** te Zeist introduceren.

Geboren in Colombia verbleef zij in haar jeugd als 'Shell-kind' in de tropen. Na het Staatsexamen Gymnasium A studeerde ze kunstgeschiedenis en engels aan de Universiteit van Utrecht en Amsterdam en rondde dit af met het doctoraalexamen in 1978.

Tien jaar werkte ze als free-lance kunsthistoricus en vertaler voor o.a. het Stedelijk Museum van Gouda en de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Utrecht.

Sinds 1986 is mevrouw Bottinga werkzaam als voorlichter bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. Zij houdt zich daar in het bijzonder bezig met de eindredactie van de Nieuwsbrief.

Zij publiceerde over kunstgeschiedenis en monumentenzorg.

Wij heten haar hartelijk welkom in de Redactie en spreken de wens uit dat haar pen ook voor 'De Keppelstok' zal vloeien!

Studiedag over het Friese kerkinterieur

▲ 1) *Kimswerd: interieur*

Op 24 februari jl. organiseerde de Theologische Faculteit te Groningen met medewerking van de Stichting Alde Fryske Tsjerken in de kerk van Kimswerd een studiedag over een aantal facetten van het Friese kerkinterieur. Vooraf bleek al de overweldigende belangstelling; achteraf kan men spreken van een bijzonder geslaagde bijeenkomst. Het is een initiatief dat zonder meer voor herhaling vatbaar is. Ofschoon de kerk geen professioneel conferentieoord is en na enkele uren de ongemakken daarvan wel voelbaar werden, zou ik die sfeer niet graag willen missen. Dit evocatieve element was trouwens ook onmisbaar voor de sprekers zelf. De verschillende aspecten van het kerkinterieur, die als het ware konden worden aangewezen, werden als kralen aaneengeregen en maakten de toehoorders duidelijk dat een kerkinterieur als een Gesamtkunstwerk beschouwd kan worden. Vanwege de inhoud van de voordrachten alswel het feit dat velen door plaatsgebrek niet aanwezig konden zijn,

wordt onderzocht of de lezingen in de Kerpelstok of als afzonderlijk verslag integraal zullen worden gepubliceerd. Daarom wordt hier volstaan met een samenvattend verslag.

Yme Kuiper nam het testament van Ibella Ida van Tiara (overleden 1694) als uitgangspunt in zijn lezing over 'Symbolen van macht en aanzien'. In het testament werd de kerk van Kimswerd begiftigd met een legaat en de verplichting het graf van de testeerder, haar moeder en grootmoeder in de kerk van Kimswerd te onderhouden, evenals de zich daarin bevindende wapenborden en familiebanken. De materiële getuigenissen van de aanwezigheid van de adel waarborgden een geregeld inkomen voor de kerk, terwijl de aangebrachte zaken een materiële bijdrage vormden van de verfraaiing van het kerkinterieur. De spreker veronderstelt dat de herinrichting van de kerk omstreeks dezelfde tijd niet betaald is uit het legaat Tiara, maar veeleer op rekening van Ernst van Aylva moet worden geschre-

▲ 2) *de koperen slang 'tot genesinge van t gebeten volck'*

ven. Zoals de inhoud van het testament niet verschilt van die van vóór de Reformatie, zo is het evenmin juist te denken dat het 'gelijkheidsbeginsel' van 1795 ertoe heeft geleid dat alle adellijke symbolen plots uit de Friese kerken werden verwijderd. Dat beeld is een projectie van een overgeleverde 19de eeuwse opvatting, die er wel toe heeft geleid dat de thans resterende 141 wapenborden in Friesland waarschijnlijk maar een fractie zijn van wat er ooit heeft gehangen.

Tot de materiële verfraaiing van de kerk behoorden eveneens de grafmonumenten in de kerk. Tijdens het leven werd de plek veelal reeds uitgekozen, zij het dat die ten dele werd bepaald door de maatschappelijke stand: de adel in het koor, de predikanten binnen het doophek, de schoolmeesters onder het orgel en de boeren in het middenpad. **Mirjam de Baar** beschouwde in haar voordracht 'Beelden van de Dood' de zerken niet zozeer vanuit een kunsthistorische visie alswel vanuit het perspectief van de mentaliteitsgeschiedenis: wat tonen de zerken aangaande de visie op het leven, de dood en het hiernamaals? De portretzerken en grafmonumenten geven de overledene weer als levende, al of niet rustend, maar niet als dode. Pas in de 17de eeuw treden funeraire en vanitassymbolen meer op de voorgrond. Verwijzingen naar de opstanding worden nauwelijks aangetroffen. 'Men moet zich door de wet krommen om tot het heil te kommen' zou de conclusie kunnen zijn van de voordracht van **Regnerus Steensma**. Zijn lezing 'Sporen van calvinistische theologie' ging over de rol van Calvijn en predikbundels - en de weerspiegeling daarvan in tekst en beeld in de kerk. Het protestantse kerkinterieur was aanvankelijk alles behalve kaal. Tekstborden, in het bijzonder die waarop de Tien Gebooden, de Geloofsbelijdenis en het Onze Vader stonden, vervingen het beeld zowel naar inhoud als letterlijk in de plaats van. De Wet en het Evangelie vormden de 'gereformeerde' pendant van de voorstellingen van het Laatste Oordeel. Wet en Evangelie, gesymboliseerd door de Stenen Tafelen en Het Boek, gepersonifieerd door Mozes en Christus, en hun onderlinge positionering: links en rechts, onder en boven, visualiseren de stelling dat ook de dominees van de Nadere Reformatie de angst voor de dood, voor hel en verdoemenis niet hadden weggenomen.

Jan Luth betoogde in zijn lezing 'Orgelgebruik en orgeldecoratie' dat wat nu als zo

vanzelfsprekend wordt beschouwd, namelijk orgelspel tijdens de gemeentezang, is geworteld in strijd. Tijdens de Synode van Dordrecht werd op grond van het feit dat in het Nieuwe Testament geen instrumenten worden genoemd, vastgesteld dat het orgel diens-tengevolge uit de kerken verwijderd diende te worden. Dat na de Reformatie niet alle kerkorgels werden geruimd, lag in het feit dat in de stadskerken de grote orgels eigendom van de burgerlijke overheid waren en enkel bij bijzondere gelegenheden concertante werden gebruikt. Het orgelspel voor en na de dienst werd bovendien gebruikt om de kerkgangers bekend te maken met de vele psalmmelodieën. Over het orgelspel als begeleiding en verbetering van de gemeentezang ontstond een fel dispuut tussen Constantijn Huygens, die daarover in 1641 een traktaat schreef, en zijn opponent Voetius. Desondanks zijn er aanwijzingen dat het orgel al langer werd gebruikt tijdens de gemeentezang. De vroegste aanwijzing daarvoor is neergelegd in het verslag van de synodale vergadering te Harlingen (1631) waarbij het liturgische gebruik van het orgel werd erkend, hetgeen neerkomt op het vast leggen van een bestaande praktijk. Het gebruik van het orgel tijdens de dienst leidde tot wijzigingen in de instructies voor de organist, maar volgens de spreker ook tot een wijziging in de thematiek van de decoraties op de orgeltorens.

Mathilde van Dijk begon met een vertelling van een Barbara-mirakel dat drie Friese abten beleefden. Deze inleiding op 'De populariteit van Sint Catharina en Sint Barbara in Friesland' leidde naar de koorbanken van Bolsward, met hun ingewikkelde herkomsten restauratiegeschiedenis. De maagdelijke martelaressen waren de werktuigen van het goddelijk plan en door hun bijna gezusterlijk optreden in de heiligen-ikonografie vormen zij een vast duo in de groep van Veertien Noodhelpers. Barbara genoot de verering van de patrones tegen de onverwachte dood.

Na deze voordracht werd de middag afgesloten door de heer Steensma en keerde een ieder huiswaarts, na een boeiende dag met lezingen waarin oorspronkelijke en nieuwe onderzoeksgegevens over het Friese kerkinterieur werden gedeeld met de donateurs die de Alde Fryske Tsjerken een warm hart toedragen.

Dolf van Weezel Errens

Restauratiefonds Boksum

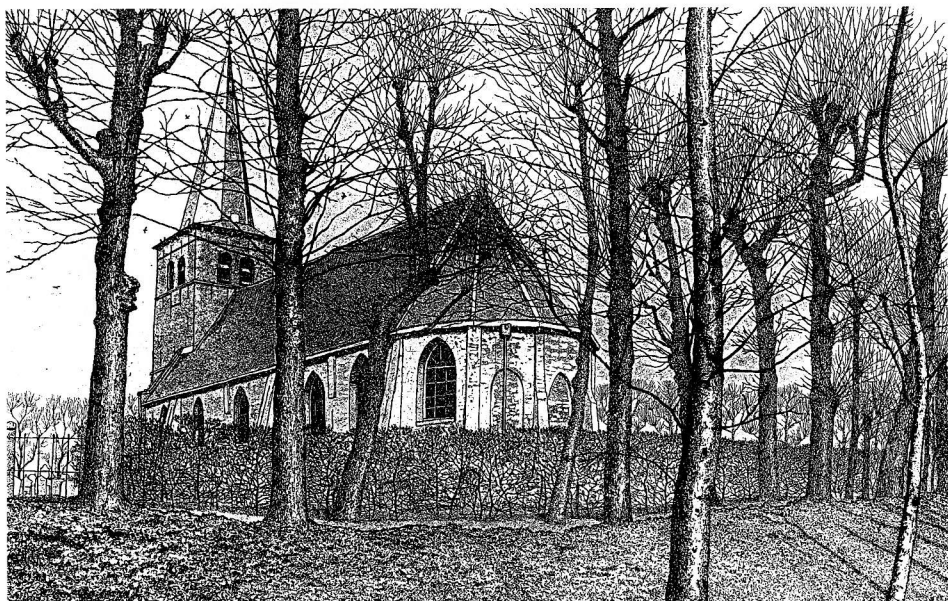
De Plaatselijke Commissie Boksum heeft door de bekende beeldend kunstenaar Reinder Homan te Bakhuizen etsen laten maken van de kerk en toren van Boksum.

Reinder Homan, geboren in 1950 te Smilde, studeerde aan de Academie Minerva te Groningen. Hij maakte vele illustraties voor meerdere bibliofiele edities en verzorgde opdrachten voor overheden, instellingen, bedrijven, tijdschriften en particulieren.

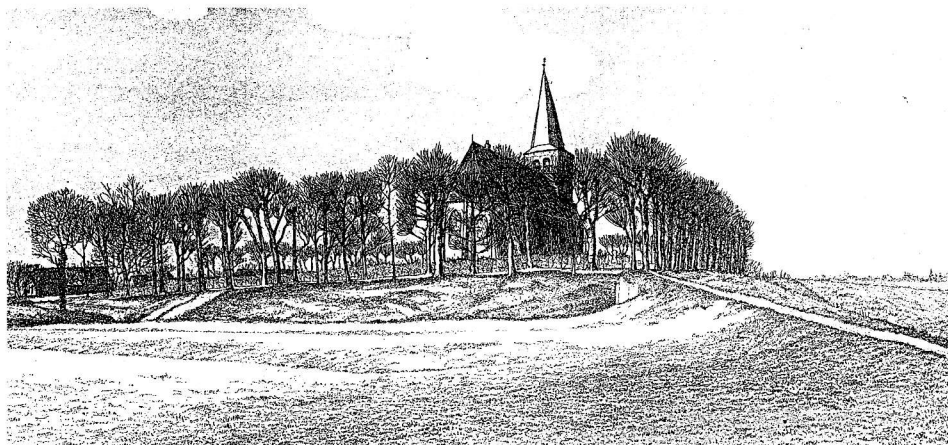
Werk van hem is aangekocht door het Drents Museum te Assen, Fries Museum te Leeuwarden, Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam en vele anderen.

De netto opbrengst van de verkoop hoopt de Commissie Boksum te bestemmen voor het restauratiefonds van kerk en toren.

U kunt van onderstaande afgebeelde etsen schriftelijk een of meerdere bestellen aan ons kantoor, onder vermelding van het etsnummer.

▲ Ets nummer 1: 25 x 19,5 cm. zonder lijst e.d. f 350,-. Ets nummer 2: 22 x 12 cm zonder lijst e.d. f 95,-▼

Van de Excursie-commissie

Voorjaarsexcursie 1996

De op 23 maart 1996 gehouden voorjaars-excursie voerde naar de Hervormde kerken van Bozum, Mantgum en Oosterlittens. Het feit dat drie in plaats van de gebruikelijke vier kerken in de excursie waren opgenomen, werd door de deelnemers als prettig ervaren. Nu konden de inleiders een ruimere toelichting op het gebouw geven en hadden de deelnemers meer tijd om zowel het interieur als het exterieur van de gebouwen te bekijken.

De deelname aan deze excursie was boven verwachting. Er reden drie bussen en een aanzienlijk aantal mensen kwam met eigen vervoer. De kerken waren de gehele middag vol. Uit de enthousiaste reacties bleek dat deze tocht als geslaagd kan worden beschouwd.

Onze dank gaat uit naar de kerkvoogdijen die door een goede organisatie en hartelijke ontvangst deze tocht mede mogelijk hebben gemaakt.

S. Grijpstra
secr. excursiecommissie

Najaarsexcursie 1996

De Excursiecommissie is voornemens op zaterdag 5 oktober 1996 een tocht te houden langs de kerken van Oppenhuizen, Uittewellingerga, Ysbrechtum en de Martini te Sneek.

Voor deelnemers zonder eigen vervoer zullen bussen om 12.00 uur vertrekken van de standplaats voor tourbussen bij station NS te Leeuwarden. Zij worden verzocht zich vóór 14 september 1996 op te geven door f 25,- per persoon over te maken op postrekening 3690669 t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden.

Aangezien de kosten van voorbereiding en organisatie voortdurend stijgen, wordt van iedere volwassen deelnemer die de tocht met eigen vervoer meemaakt een bijdrage van f 6,- gevraagd. Als bewijs van toegang wordt een mapje met beschrijvingen van de te bezoeken kerken verstrekt. De mapjes zijn verkrijgbaar in de kerk van Oppenhuizen.

▲ Bozum: toegangspoort N.H. Kerk

zen. In iedere kerk is een lid van de Excursiecommissie aanwezig die regelmatig een toelichting zal geven op de bijzonderheden van het betreffende gebouw. De te bezoeken kerken zullen van 12.00 tot 17.00 uur geopend zijn.

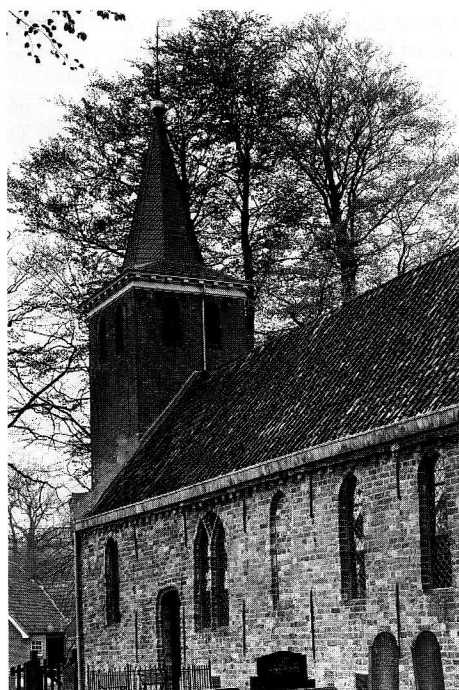
Speciale aandacht zal worden besteed aan de onlangs gerestaureerde Martinikerk in Sneek. In verband hiermee zullen in de andere kerken de lezingen worden gehouden tussen 12.00 en 15.00 uur. In de Martinikerk zal men omstreeks 15.15 uur op verhaal kunnen komen. Hierna zal een orgelconcert van ongeveer vijftien minuten volgen.

Het vertrek uit Sneek zal zijn om 16.30 uur, zodat er voor bezichtiging voldoende tijd zal overblijven.

Voor verdere informatie wordt verwezen naar bijgevoegde circulaire.

W. Duinkerken

Een romantische aanwinst: Olterterp

▲ 1) kerk in het groen

Tussen het schrijven van dit bericht en het verschijnen van deze Keppelstok, heeft op 2 Mei 1996 de overdracht van het weliswaar kleine, maar interessante kerkje van Olterterp aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken plaats gehad. Dit nauwelijks 20 meter lange en 7 meter brede bakstenen bedehuis was en wordt door vele bruidsparen in Friesland, maar ook daarbuiten, uitverkoren om hun huwelijk te laten inzegenen. Gelegen in het bosrijke Olterterp vlak ten zuiden van Drachten, midden op een door beukenbomen omzoomd vredig kerkhofje en voorzien van een intiem interieur, spreekt het met zijn ruim 18 meter hoge spitse toren en van glas-in-lood voorziene, hoge en smalle spitsboogvensters velen aan. Daartoe dragen ook de trapgevels van de westmuur en van het rechtgesloten koor bij, alsmede de interessante naam van de heilige aan wie het inder tijd is gewijd: St. Hippolytus.

Nu zijn er twee heiligen met deze naam bekend: één leefde van ca. 165 tot kort na 235 en was, hoewel hij bisschop was en vele theologische geschriften publiceerde, een in de toenmalige kerkwereld wat omstreden figuur met bijzondere denkbeelden over Christus en de kerkelijke tucht. Hij werd dan ook naar Sardinië verbannen, wel in Rome begraven en daar met een standbeeld vereerd. De andere Hippolytus, die ook in de derde eeuw leefde, maar wat later, was een Romeins officier, belast met het bewaken van de gevangen genomen H. Laurentius (Kimsword), die in 258 gruwelijk werd gemarteld. Hippolytus raakte zo onder de indruk van Laurentius' standvastigheid dat ook hij Christen werd, maar dat eveneens met de marteldood moest bekopen. Afbeeldingen van hem vindt men o.a. in Rome en Brugge. Welke van deze twee heiligen we nu aan Olterterp kunnen verbinden is moeilijk te zeggen, maar dat maakt ons zaalkerkje, dat even na 1400 moet zijn gebouwd ter vervanging van een wat verderop gestaan hebbend bedehuis, eigenlijk dubbel de moeite waard! Als we het kerkje via de in 1744 gebouwde toren, met een luidklok uit 1414 en eigendom van de burgerlijke gemeente, binnentreden valt ons op dat de eikenhouten preekstoel aan de noordmuur rust op een adelaar. Op het trappsot en de kuip vinden we fraai gesneden beeltenissen van Mozes

▲ 2) ...gebouwd met adellijke steun

en de vier Evangelisten, terwijl er ook een koperen lessenaar en een koperen zandloperhouder aan bevestigd zijn. Tegenover de kansel staat een sober gehouden eiken herenbank en het koor is met een mooi houten koorhek afgesloten. Kansel, herenbank en koorhek dateren uit de 18de eeuw. Aan de west- en de oostgevel vinden we telkens twee rijkbewerkte en kleurrijke rouwborden uit 1720 1749, 1750 en 1789 met namen van leden uit de families Boelens en Lycklama à Nijeholt. Beide families zijn zowel nauw aan elkaar als aan de geschiedenis van Olterterp en omgeving gelieerd. Hun namen zijn ook met andere vermeld op een tiental rijkbewerkte 17de en 18de eeuwse grafstenen in de kerkvloer. Geheimzinnig is een in de koormuur ingemetselde, omgekeerd boogvormige rode zandsteen met kruis en het kennelijk veel later ingehakte jaartal 1718. Er zijn ca 150 zitplaatsen, verdeeld over stoelen en eenvoudige banken, terwijl tegen de westmuur enkele notabelenbanken staan. Het stemmige geheel wordt overdekt met een mooi houten tongewelf dat o.m. op houten trek balken rust. Kerk en interieur zijn dankzij de inspanningen van de kerkvoogdij en enkele comité's, waaronder de Olterterper Kring en de Stichting Olterterp, in 1974 zorgvuldig gerestaureerd en verkeren in goede staat.

Naast een gebruik voor nog slechts enkele zondagsdiensten hebben er ook concerten en exposities in plaats, terwijl het kerkje, zoals reeds opgemerkt, veelvuldig voor huwelijksdiensten wordt uitgekozen: een traditie die door onze Stichting graag wordt voortgezet! Behalve het kerkgebouw zijn ook het kerkhofje, een parkeerplaats en een zeer praktisch houten bijgebouw, waarin zich o.m. de bruidsstoet kan formeren, naar de Stichting overgegaan, echter niet dan na soms lange tijd onderbroken onderhandelingen. Daaruit kwam steeds naar voren dat, nu een en ander een te zware belasting werd voor de kerkelijke gemeente, de wil tot behoud en de liefde voor dit erfgoed bij alle partijen bijzonder groot was en een sterk vertrouwen in de toekomst werd uitgesproken. Die liefde en dit vertrouwen blijken ook uit de samenstelling van de plaatselijke commissie van beheer. De Stichting Alde Fryske Tsjerken wenst deze commissie bij haar werk dan ook alle succes!

G. Elzinga

Lijst van giften 1995

Met grote dank aan de gevers vermelden wij:

Okper BV, Groningen	f	4.000,-
Kerkv. Ned. Herv. Gemeente, Sneek	f	150,-
J.W. de Boer, Renkum	f	100,-
Legaat Mw. J.J. Tjalsma, p/a Assen	f	1.000,-
Ir. P. Sanders, Hengelo	f	800,-
Opbrengst veiling nalatenschap		
H. Zondervan, Zwaag	f	7.737,73
A.J. Reeders, Naarden	f	1.000,-
Hyenga Fonds 1995	f	5.500,-
J.J. Homan-Jouts, Paterswolde	f	175,-
Collecte Fryske tsjinst, Hilversum	f	100,-
Dr. Y.A. Sinnema, Sneek	f	750,-
Mw. G.A. van Es-Brands, De Bildt	f	1.000,-
Dhr. en Mw. Bruinsel, Wageningen	f	100,-
N.N.	f	25.000,-
Mw. A.M. van Nood, Den Haag	f	10.000,-
Dhr. en Mw. Wiegersma, Broek	f	1.000,-
Nalatenschap J. Peeters, Den Haag	f	240.000,-

Giften met speciale bestemmingen:

Rotary club, Dokkum voor Genum	f	250,-
Meindersma-Sybenga Stichting voor jubileumboek	f	5.000,-
Mr. T.J. Kingma, Bergum voor fresco's Britsum	f	100,-
Dhr. en Mw. v.d. Akker, Bergen voor restauratie Britsum	f	100,-
Kerkvoogdij Hogebeintum voor Hogebeintum	f	50.000,-
Collecte kerkdienst voor onderhoud Sybrandahuis	f	134,60
N.N. voor Hogebeintum	f	20.000,-
Van Heloma Stichting voor jubileumboek	f	8.000,-
Friesland Bank voor jubileum	f	5.000,-

Giften jubileumfonds

S.L. Bosma, Haarlem	f	100,-
Ir. P. Sanders, Hengelo	f	500,-
Meindersma- Sybenga Stichting	f	10.000,-
Mous pompenbouw B.V.	f	100,-
Stichting 'Aanbestedingsreg. SBF'	f	5.000,-
Stichting 'Redt Hogebeintum'	f	200,-
Monumentenwacht Friesland	f	100,-

**Welkom was ook
Uw steun
voor onze kerken!**

▲ *Samen sterk...*

De klok en de klepel

Op 31 december 1995 heeft de Stichting Restauratie Hulpfonds Klokkestoelen de Stichting Alde Fryske Tsjerken een nieuwe klepel voor de klok te Goïngarijp aangeboden. De voorzitter van het Restauratie Hulpfonds Klokkestoelen, de heer R.M. Willemse en de vice-voorzitter van onze Stichting, mevrouw R. Schukken-Lycklama à Nijeholt, hebben samen de nieuwe stem van de klok laten klinken in de laatste uren van 1995. De Stichting Restauratie Hulpfonds Klokkestoelen vierde in 1995 haar vierde lustrum.

▲ *Bedevaartsoord voor Mennonieten (Pingjum)*

Herkomst foto's in dit nummer

Omslag:

foto: U. Zwaga

Van de Redactie:

foto: W.A. Bangma

Friese Vermaningen achteraf:

foto 1, 9, 21: D. Gerbens

foto 2, 8, 10, 11: H.T. Algra

foto 3, 4, 5, 16, 17, 20, 22: U. Zwaga

foto 6, 7, 12, 13, 15, 18, 19: W.A. Bangma

foto 14: Archief Streekmuseum
"Het Admiraliteitshuis"

Stichtingsnieuws:

foto: Archief S.A.F.T

Een vaarwel:

foto: Archief S.A.F.T

Studiedag over het Friese kerkinterieur:

foto 1 en 2: H.T. Algra

Van de Excursiecommissie:

foto: S. Grijpstra

Een romantische aanwinst: Olterterp:

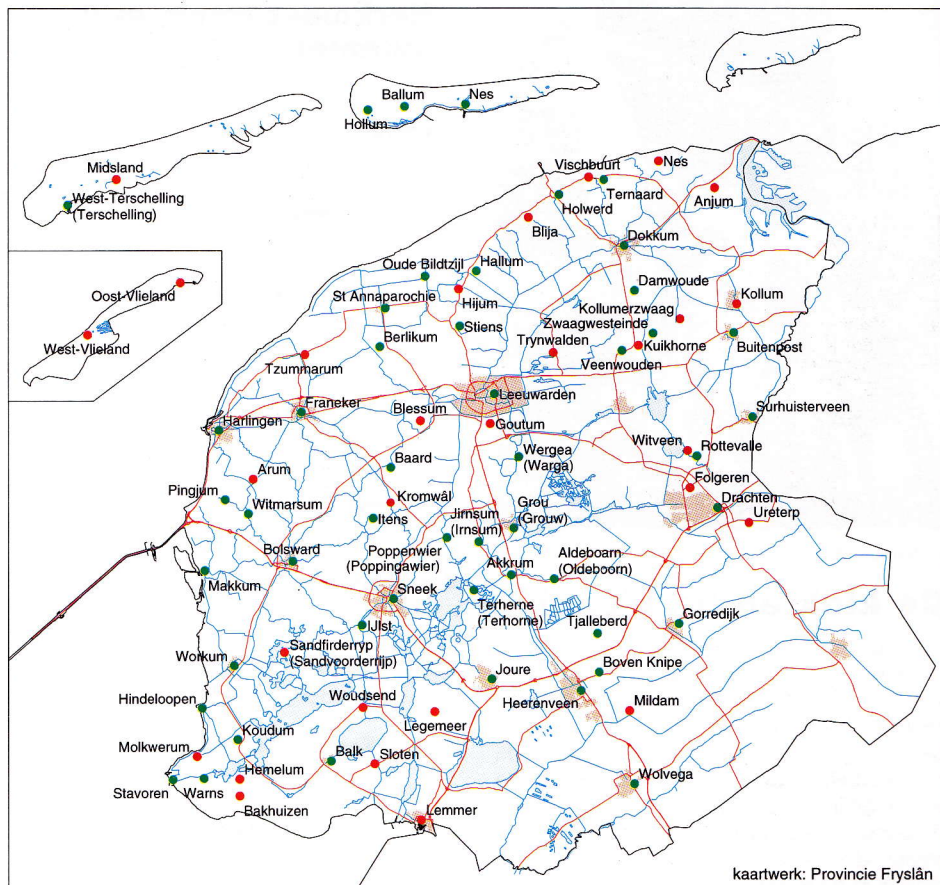
foto 1 en 2: Archief S.A.F.T

De klok en de klepel:

foto: Archief S.A.F.T

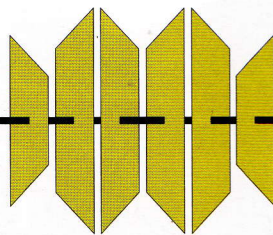
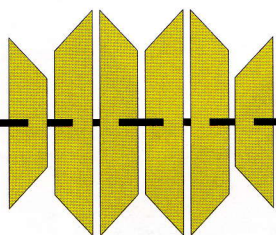
Doopsgezinde kerken in Fryslân

zoals beschreven in het artikel van Prof. Dr. J.T. Nielsen

- bestaand (met kerkgebouw)
- niet meer bestaand (kerkgebouw afgebroken of anderszins in gebruik)

▲ Vindplaatsen van Friese Vermaningen, voorheen en vandaag. (samenstelling H.T. Nielsen, vormgeving K. Sytsma)

ZUIDERGRACHTSWAL 25 - 8933 AE LEEUWARDEN
TELEFOON 058 - 213 96 66 - TELEFAX 058 - 212 22 32
 Postgiro 22 07 600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden nr. 29.81.00.703
 Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur en 's middags 14.00-16.30 uur

Secretariaat 'De Keppelstok': H. van der Veen, Van Sytamastr. 1, 9145 SP Ternaard, Tel. 0519-571692
 Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga, Wismastate 7A, Postbus 6020, 8902 HA Leeuwarden, Tel. 058-2660906

STICHTING ALDE FRYSCHE TSJERKEN